

Тетяна Водотика

**ОСОБЛИВОСТІ
МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
У МІСТАХ НАДДНІПРЯНЩИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.:
НОВІ ДЖЕРЕЛЬНІ ПОШУКИ**

Еволюцію міського життя на рубежі XIX і XX ст. і специфічність тогочасного підприємництва неможливо зрозуміти без заглиблення у складний контекст взаємодії модернізаційних та урбанізаційних процесів. Бурхливе зростання міст у регіоні Наддніпрянщини супроводжувалося освоєнням нових джерел енергії, активізацією соціальної мобільності населення, поліпшенням транспортного сполучення. Експансія Російської імперії у південному напрямі відкривала, здавалося б, непогані перспективи для створення в регіоні "нового освоєння" життєвого укладу, близького до тогочасних європейських зразків. Деякі зразки міського облаштування, насамперед одеський, і справді здатні були вражати уяву сучасників. Але напрям і масштаб суспільних змін в регіоні не відповідав тим можливостям, які відкривала модернізація. Пояснюється це насамперед тим, що урбанізація в її імперському виконанні була підпорядкована завданням одержання швидкого прибутку і не враховувала неспроможності великої кількості "зайшлого", переважно сільського, населення адаптуватися до нових умов життя. Поєднання новітніх технологій з архаїчними суспільними відносинами створювало в містах обстановку перманентної конфліктності, що призвела у кінцевому рахунку до соціального вибуху небачених масштабів.

Те, що осмислення місця і ролі модернізаційних процесів в житті Російської імперії пореформеної доби потребує насамперед вивчення соціально-станової структури міського населення, було усвідомлене фахівцями у галузі статистики ще в середині 1950-х років. А.Г.Рашин у фундаментальній монографії «Население России за 100 лет» проаналізував склад міського населення за станами по імперії в цілому між 1811-1897 рр., а по Москві і Санкт-Петербургу включно до 1902 та 1910 рр.¹ На початку 1970-х рр. безпосередньо до даної проблеми звернувся Л.М.Іванов, стаття якого про станово-класову структуру населення міст Російської імперії доби капіталізму залишається до

¹ Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). Статистические очерки. – М., 1956. – С.118-129.

сьогодні чи не єдиним комплексним узагальнюючим дослідженням питання. Не відступаючи від традиційної для радянської історіографії методології, автор значно більшу увагу приділив класовій структурі населення. Л.М.Іванов дійшов висновку, що наприкінці XIX ст. «станові перегородки не витримували натиску часу, ламались під ударами капіталізму, причому трансформація станів у класи буржуазного суспільства відбувалась найбільш інтенсивно по містах»².

У 1990-ті рр. новий етап досліджень соціальної структури суспільства розпочали історики. Їхні підходи виявилися більш доказовими. Б.М.Миронов, який чи не першим представив розгорнутий нарис соціальної історії Росії, уважно проаналізував особливості соціальної структури й соціальної мобільності населення міст, сімейні відносини, динаміку злочинності, прийшовши до висновку про незавершеність модернізаційних процесів в імперії. Б.Миронов переконаний: «через те, що російське законодавство визнавало існування станів, а масова свідомість приймала станову парадигму, аналіз соціальної структури доцільно проводити саме в становому розрізі»³. На думку фахівців із соціально-класової структури Російської імперії Н.А.Іванової та В.П.Желтової, на початку XX ст. в Росії зберігався типовий азіатський порядок соціальної ієрархії⁴. Автори колективної монографії «История предпринимательства в России», що побачила світ того ж року, що і дослідження Б.М.Миронова, стверджують: наприкінці XIX ст. міські стани в Російській імперії перетворились на фікцію⁵.

Українські історики не оминають увагою зазначену проблему. Так, у працях В.М.Константинової та Д.М.Чорного детально розглянуті урбанізаційний та модернізаційний контексти розвитку міст⁶. У монографії Т.Портнової розглядається зміна соціальної структури

² *Іванов Н.А.* Сословно-классовая структура России в XIX – нач. XX в. // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 1996. – № 4. – С. 29–37.

³ *Миронов Б. М.* Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. 2-е исправл. изд. СПб., 2000. – Т.1. – С.78

⁴ *Іванова Н. А., Желтова В. П.* Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века). – М., 2009.

⁵ *История предпринимательства в России.* Кн. 2. Вторая половина XIX – начало XX вв. М., 2000. – С. 222

⁶ *Верменич Я.В.* Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – К., 2011; *Константинова В.М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1914 роки). – Запоріжжя, 2010; *Чорний Д.М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Харків, 2007.

населення Катеринослава на межі XIX-XX ст. на основі даних Першого загального перепису 1897 р.⁷

На наше переконання, простежувати зміни соціальної структури населення міст, у тому числі зростання питомої ваги підприємництва, найпродуктивніше у контексті сучасних теорій модернізації, які виходять із розрізнення домодерних і модерних міст за цілим рядом сутнісних ознак. Модернізація включає індустріалізацію, що спирається перш за все на внутрішні можливості; формування еліти – носія модернізаційних ідей; урбанізацію; високу соціальну диференціацію і мобільність; розгалужену систему соціальних інститутів; новітній спосіб життя, самосвідомість та ін.

Світова соціологія давно визнала доцільність застосування стратифікаційного підходу при вивченні еволюції соціальної структури. Соціальна стратифікація дозволяє застосувати багатовимірний аналіз суспільства, вивчити різні його «зрізи». Поділи при цьому можуть бути будь-які – за відношенням до власності, рівнем прибутків, професією, рівнем освіти тощо. Поняття «стратифікація» вельми вдало передає зміст соціальної диференціації, яка завжди має конкретно-історичний характер.

Соціальна стратифікація населення міст підросійської України у другій половині XIX ст. складалась з елементів різноманітних стратифікаційних систем – соціо професійної, етакратичної, культурно-нормативної та фізико-генетичної. Особливо варто наголосити на важливості співвідношення класової та станової стратифікаційних систем, а також системи зайнятості⁸.

Нагальною проблемою коректної реконструкції поступу індустріальної модернізації і перш за все розвитку підприємництва у містах підросійської України є пошук адекватних джерел. Загальновідомо, що найбільш достовірними джерелами щодо перебігу соціальних змін є загальні демографічні переписи населення⁹ і що єдиний загальний перепис в Російській імперії було проведено 1897 р. Зважаючи на те, що програма перепису не передбачала вивчення соціального змісту ходи модернізації і підприємництва, питання полягає у методиці використання його матеріалів. Очевидно, що суто ілюстративний підхід дає дуже непевні та опосередковані уявлення про зміни соціальної структури, склад підприємців і т. п.¹⁰

⁷ *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX століть. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 35-36.

⁸ *Зайцева О.М., Канищев В.В., Орлова В.Д., Стрекалова Н.В.* Изменения социальной стратификации городского населения Центрального Черноземья в конце XIX – начале XX в. // http://new.hist.asu.ru/biblio/urbani/1_2.html

⁹ *Шелестов Д.К.* Историческая демография: Учебное пособие. – М., 1987.

¹⁰ Там само. – С.32-69.

Більш продуктивним видається шлях перерахунку матеріалів перепису 1897 р. Так, можна перерахувати відомості щодо розподілу занять самодіяльного населення для з'ясування чисельності, питомої ваги і розподілу за галузями виробництва. Такий перерахунок дозволяє з'ясувати деякі сутнісні аспекти наслідків модернізації і стану підприємництва¹¹. Проте він фіксує лише статистичну картину на 1897 р. і не дає можливості уявити шляхи поступу зазначених феноменів. Для коректного аналізу динаміки потрібен пошук співставних масових статистичних джерел.

Першим кроком на шляху розширення джерельної бази дослідження став пошук інших масових демографічних джерел. Відомо, що починаючи з 1860-х років у Російській імперії стали проводитися місцеві переписи, переважно у великих і губернських містах. Зокрема, за 1862-1917 рр. в імперії було проведено не менше двохсот місцевих переписів, в тому числі за період 1862-1897 рр. – 98¹². Зокрема, за даними Демографічного енциклопедичного словника, переписи проводились у Катеринославі (Дніпропетровську) у 1865, 1873 і 1917 роках; Житомирі – у 1873 р.; Києві – у 1874 і 1916 роках; Миколаєві – у 1875 р.; Одесі – у 1873, 1879 і 1892 роках; Харкові – у 1866, 1873, 1879, 1912 і 1916 роках; Херсоні – 1887 р.¹³

Втім, не всі переписи дійсно були проведені. Так, Херсонська губерньська адміністрація переклала цю справу на земство без виділення ресурсів, а останнє видало за перепис поточну статистику¹⁴. Крім того, пошук матеріалів місцевих переписів пов'язаний з чималими труднощами через їх оприлюднення у малотиражних місцевих виданнях, які наразі є щонайменше раритетними. До того ж опубліковані результати через їх обсяг, зайву дріб'язковість, фрагментарність і т.п. часто є мало придатними для використання в якості джерела. Проте, головна проблема використання матеріалів місцевих переписів як джерела полягає у їх внутрішніх особливостях. Переписи є різноманітними за ступенем точності, організації, повнотою врахування сутнісних рис підприємництва і соціально-демографічних змін, повнотою аналізу первинних матеріалів тощо.

Практично всі міські переписи проводились взимку (час найменшої рухливості населення) у короткі терміни (найчастіше одноденні), були тісно взаємопов'язаними з обліком квартир, будинків і власно-

¹¹ Водотика Т.С. Поляки у Херсоні за Всеросійським переписом 1897 р.// Південний архів: Істор. науки: Зб. наук. праць. – Вип.16. – Херсон, 2004. – С.21-30.

¹² Волков А.Г., Гозулов А.И., Григорьянц М.Г. Переписи населения в России и СССР // Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985. – С.322-324.

¹³ Там само.

¹⁴ Державний архів Херсонської області. Ф.Р – 39П. Оп.1. Спр.314. – Арк. 8 зв.; Ф. 4. Оп. 1. Спр. 10. – 3 арк.

сті. Соціальні ознаки – соціальний склад населення, джерела прибутків, професійний склад тощо – враховувались лише у поодиноких переписах. Нерідко через обмеженість ресурсів використовувався рекомендований міжнародними статистичними конгресами метод самообстеження населення, що у специфічних умовах Російської імперії давало доволі сумнівні результати. Навіть до проведення перепису населення Києва Південно-західним відділенням Російського географічного товариства (1874), залучали поліцію і домовласників, що спотворювало реальну картину. Рахівники – представники місцевої інтелігенції, студенти і т.п. були недостатньо обізнані як з науковою методикою, так і з життєвими реаліями простого люду. Особливо багато непорозумінь траплялось з категоріями «постійне» і «наявне» населення, що викривлювало чимало показників розвитку підприємництва – рухливість населення, міграції, рівень урбанізації, формування ринків споживання і робочої сили тощо.

Втім, попри всі негаразди статистики і демографи в цілому позитивно оцінюють наслідки місцевих міських переписів¹⁵. Історики мають дещо іншу думку. Так, автори «Истории Киева» обмежились використанням перепису 1874 р. для з'ясування чисельності та станової структури населення¹⁶. Харківські історики практично не згадують про п'ять переписів Харкова 1866-1916 рр.¹⁷, тим більше не варто закидати П.Герлігі ігнорування трьох переписів Одеси 1873, 1879 і 1892 рр.¹⁸ До речі, перепис Одеси 1.12.1892 р. проведено відомим економістом О.С.Бориневичем, праці якого П.Герлігі неодноразово цитує¹⁹. Інакше кажучи, історики здебільшого недооцінюють інформативні ресурси міських переписів як масового демографічного джерела.

У статті робиться спроба розпочати подолання цієї традиції шляхом порівняльного аналізу Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. і міських переписів та з'ясування глибини, напрямку і наслідків модернізації та поступу підприємництва міст підросійської України протягом другої половини XIX ст.

У матеріалах Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. за основу було взято таблицю XXI «Розподіл населення

¹⁵ Волков А.Г., Гозулов А.И., Григорьянц М.Г. Переписи населения в России и СССР. – С.322-324.

¹⁶ История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.2. Киев периода позднего феодализма и капитализма. – К., 1983. – С.196-197

¹⁷ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України. – С. 26-27

¹⁸ Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1894. – Пер. з англ. – К., 1999. – С.226-252, 331-336

¹⁹ Там само. – С.165, 206-207, 357

за групами занять» і проведено перерахунок даних шляхом «згортання» 65 дрібних груп занять населення у більші згідно сучасних уявлень про структуру економіки та підприємництва. Таких сфер вийшло 8 - фінанси, торгівля, будівництво, сфера послуг, транспорт і зв'язок та промисловість і ремесло, в тому числі індустріальні. Скажімо, у сферу торгівлі було включено 14 груп занять – торгове посередництво, торгівля «в цілому», торгівля живою худобою, зерновими, іншими продуктами сільського господарства, торгівля будівельними матеріалами і паливом, торгівля розносна і роздрібна тощо.

Складніше було з добором адекватних матеріалів міських переписів з урахуванням повноти їх обробки та публікації, можливості співставлення з переписом 1897 р. заради виявлення сталих тенденцій і мінімізації кон'юнктурних коливань, вибору репрезентативної сукупності різнотипних міст у різних регіонах. Врешті-решт придатних для цієї мети переписів виявилось три – Катеринослава 1865 р., Києва 1874 р. і Бердичева 1882 р.²⁰

У сукупності ці матеріали відповідають низці критеріїв. По-перше, вони представляють різні за ступенем модернізації міста – умовно передові, середні та відстаючі: відповідно Катеринослав, Київ і Бердичів. По-друге, вони охоплюють відносно компактний та порівняно віддалений від 1897 р. проміжок пореформеного історичного і соціального часу для виявлення тенденції поступу підприємництва і модернізації.

Окремо кожне місто та їх сукупне населення є достатньо значимою статистичною величиною для коректного та репрезентативного аналізу. Так, населення Катеринослава у 112,8 тис. складало 4,0% міського і 0,49% всього населення підросійської України (йдеться про 22.989,5 тис. кількості усього населення та 2853,4 тис. міського)²¹. Відповідно Київ з населенням 247,7 тис. складав 8% міського і 1,08% усього населення, Бердичів з 53,4 тис. мешканців відповідно 1,87% жителів міст і 0,23% усього населення, а в сумі населення трьох міст 1897 р. складало 413,9 тис. або 14,5% міського населення і 1,8%

²⁰ Петроков [?] Бердичев / [?] Петроков. – К., 1882. – 57 с. [Літограф. Відбиток]; Киев и его предместье. По переписи 2 марта 1874 г. – Киев: Б.в., 1975. – 45 с.; Об однодневном исчислении жителей г. Екатеринослава, произведенном 20 декабря // Памятная книга Екатеринославской губернии. 1867 г. Ч. II. – Отдел I. Материалы для статистики Екатеринославской губернии. – Б.м., Б.г. – С.154-295.

²¹ Підраховано на основі: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1904 – 1905: Т.8. Вольнская губерния. – С.36-39; Т.32. Подольская губерния. – С.42-45; Т.33. Полтавская губерния. – С.44-47; Т.41. Таврическая губерния. – С.40-43; Т.46. Харьковская губерния. – С.44-47; Т.47. Ч. I. Город Одесса. – С.12-14; Т.47. Ч.2. Херсонская губерния. – С.36-39; Т.48. Черниговская губерния. – С.50-53; Т.3. Бессарабская губерния. – С.32-35; Курская губерния. – С.46-49; 20, С.36-39; 21, С.36-39.

усього населення. Тож висновки у цьому сенсі є цілком коректними та репрезентативними згідно вимог демографічної статистики. За «реперну» точку було взято загальний перепис 1897 р., а матеріали міських переписів було опрацьовано таким чином, щоб виділити аналогічні показники.

Серед зафіксованих переписом 1865 р. у Катеринославі 128 видів занять до сфери фінансів були віднесені 2 (мінjali, фактори), до торгівлі – 5 (власники шинків, купці та їх прикажчики, «хлопчики при лавках» і дрібні торговці)²². Київський перепис 1874 р. виділив 135 груп занять; до категорії транспорт і зв'язок було віднесено 9 занять – залізничники, зайняті на перевезенні пароплавами та іншими плавзасобами, будівельники та утриманці мостів, телеграфісти, зайняті виготовленням та експлуатацією екіпажів та іншого гужового транспорту, пасажирські та вантажні візники з наступник виокремленням зайнятих в індустріальних сферах транспорту та зв'язку – залізничники, пароплавники, телеграфісти²³. У матеріалах перепису Бердичева 1882 р. було з виділених 62 груп занять до сфери фінансів, наприклад, віднесено 4 групи (співробітники державних кредитних установ, приватних банків, мінjali та фінансові посередники), до торгівлі – 11 груп²⁴.

Зазначимо, що відносно розподілу виділених статистиками 1865-1897 рр. груп занять між сферами економіки (тобто процесу «згортання») можна і навіть доцільно вести дискусії. Проте не варто заперечувати інформаційний потенціал міських переписів як історичного джерела. До того ж масові джерела дозволяють науково коректно виділити домінуючі тенденції, а абсолютні показники будівельників чи, скажімо, співробітників фінансової сфери мають стати предметом окремого аналізу. При цьому мають бути залучені й інші види джерел – фабрично-заводської інспекції для з'ясування числа промисловців, податкової для обчислення кількості біндюжників (ломових візників) чи шмуклерів (ремісники з оздоблення шнурками одягу і виготовлення шнурів).

Почнемо аналіз з Києва, найбільшого з міст розробки. За 1874-1897 рр. різко збільшилось число самодіяльних, тобто осіб із самостійним прибутком. Так, за цей період число зареєстрованого населення зросло з 130,6 тис. до 261,7 тис. або у 2 рази²⁵, а число

²² Об однодневном исчислении жителей г. Екатеринослава, произведенном 20 декабря // Памятная книга Екатеринославской губернии. 1867 г. Ч. II. – Отдел I. Материалы для статистики Екатеринославской губернии. – Б.м., Б.г. – С.154-295.

²³ Киев и его предместье. По переписи 2 марта 1874 г. – Киев: Б.в., 1875.

²⁴ Петроков [?] Бердичев / [?] Петроков. – К.: Б.в., 1882. – 57 с. [Літограф. Відбиток].

²⁵ История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.2. Киев периода позднего феодализма и капитализма. – С. 197.

самодіяльних осіб зросло з 28,9 тис. до 146,1 тис. або вп'ятеро. Це перевищує у 2,5 рази темпи зростання населення. Очевидно, що поступ модернізації та зростання підприємництва призвели до руйнування традиційного укладу життя, значно підвищили економічну активність населення, сприяли різкому збільшенню зайнятості жінок і дітей, притоку мігрантів-чоловіків з сіл і містечок. Такий стан об'єктивно зумовлений початковим етапом індустріалізації: ремісники в умовах конкуренції з індустріальним виробництвом залучали додаткову робочу силу; у промисловості заради накопичення капіталу зменшували зарплатню чоловікам і залучали до праці за мізерну платню дітей, жінок і вчорашніх селян (яких легше було привабити за менші гроші). Зростання підприємництва мало наслідком підвищення економічної активності, хоча соціальна ціна цього позитивного явища за умов бюрократично-поліцейської держави була завищеною для суспільства.

Показовим щодо змін у сфері зайнятості може бути тютюнове виробництво: 1874 р. серед 301 працюючого жінок не було (хоча у цьому випадку не виключене й певне спотворення відомостей), а 1897 р. серед 961 зайнятих жінок налічувалось 630 або 65,56%. Опукло зміни статевої структури працівників фіксує така традиційна галузь, як «питейна торгівля»: 1874 р. серед 623 зайнятих жінок було 132 або 21,19%, а 1897 р. серед 464 зайнятих 107 жінок або 23,06%²⁶. Очевидно, що цей перелік можна продовжити, але висновок про збільшення серед працюючих жінок і підлітків сумніву не викликає.

Суттєві зміни відбулись у структурі зайнятості та підприємництва киян. Так, на 11,7% зросла питома вага зайнятих у фінансовій сфері, на 6,96% – в індустріальному виробництві, на 7,13% – у сфері послуг. Особливо показовим є небачене зростання частки зайнятих в індустріальних галузях промисловості. Так, 1874 р. в індустріальному виробництві було зайнято 1,52% всіх киян і лише 3,3% зайнятих у промисловості. За 23 роки ситуація суттєво змінилась – в індустріальному виробництві було зайнято 8,43% працюючих і 23,18% зайнятих у промисловості (збільшення на 19,79%). Проте, попри зростання це означає, що принаймні кожні 3 з 4 працівників були зайняті ручною працею. Про її домінування на кінець XIX ст. свідчать й інші дані. Суттєво відставав від загальної ходи індустріалізації транспорт: якщо 1874 р. питома вага зайнятих на залізницях, пароплавах і телеграфному зв'язку складала 35,36% зайнятих в галузі, то у 1897 р. лише 30,15% – якісні показники відставали від кількісних.

Отже, за 1874-1897 рр. в економіці Києва відбулись істотні зрушення у поступі індустріальної модернізації – збільшилась питома

²⁶ Киев и его предместье. По переписи 2 марта 1874 г. – Киев: Б.в., 1875; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т.16. Киевская губерния. – СПб., 1904.

вага зайнятих у промисловому виробництві, покращилась інфраструктура, щонайменше у 7 разів (з 3,39 до 23,18%) зросла частка зайнятих в індустріальному виробництві. Поза великими містами спостерігаємо, проте, іншу картину. Загалом на кінець XIX ст. в економіці панування традиційного укладу модернізація захитала лише невеликою мірою, що є характерною рисою початкового етапу індустріалізації. Більше того, в окремих галузях якісні показники ходи модернізації погіршилися на тлі безумовно прогресивних кількісних змін.

Проаналізуємо зміни у Бердичеві як типовому традиційному місті. Передовсім зазначимо депопуляцію цього міста або щонайменше тупцювання міста в умовах прискореної урбанізації²⁷. Так, на середину XIX ст. Бердичів з більш ніж 50 тис. населення посідав 4-е місце в Україні після Одеси, Києва і Харкова, а на кінець XIX ст. з 53,3 тис. – лише 11²⁸. Це було обумовлене переміщенням шляхів сполучення, індустріалізацією легкої промисловості та згоранням традиційних для міста гуртової та ярмаркової торгівлі й дрібної промисловості. Занепад наочно ілюструє зменшення єврейської громади як найбільш втягнутої у товарні відносини – якщо 1863 р. у Бердичеві мешкало 46,1 тис. євреїв (93% мешканців), то 1897 р. – лише 41,1 тис. або 77% населення²⁹.

Порівняння даних переписів Бердичева 1882 і 1897 рр. засвідчило зменшення питомої ваги зайнятих у фінансовій сфері (з 3,01% до 0,63%), будівництві (з 13,53% працюючих 1882 р. до 5,15% 1897 р.) та сфері послуг (з 13,59% до 8,85%), що свідчить про соціально-економічну кризу . Лакмусовим папірцем кризи традиційного укладу став занепад транспортної інфраструктури (частка зайнятих зменшилась з 6,36% до 5,76%). Натомість за 1882-1897 рр. у 1,2 рази (з 32,79% 1882 р. до 39,92% 1897 р.) зросла частка зайнятих у торгівлі.

Про темпи індустріалізації в межах цілого періоду можна говорити лише з поправкою на умовність. Так, на модерних транспорті і

²⁷ Р.М. Бердичів / М.Р. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т.1, 1993. – С.112-113; Верменич Я.В. Бердичів / Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С.222.

²⁸ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Т.8. Волынская губерния. – С.36-39; Т.32. Подольская губерния. – С.42-45; Т.33. Полтавская губерния. – С.44-47; Т.41. Таврическая губерния. – С.40-43; Т.46. Харьковская губерния. – С.44-47; Т.47. Ч.І. Город Одесса. – С.12-14; Т.47. Ч.2. Херсонская губерния. – С.36-39; Т.48. Черниговская губерния. – С.50-53; Т.3. Бессарабская губерния. – С.32-35; Курская губерния. – С.46-49; 20, С.36-39; 21, С.36-39.; Р.М. Бердичів / М.Р. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т.1. – С.112-113; Верменич Я.В. Бердичів // Енциклопедія історії України. – Т.1. – С.222.

²⁹ Там само.

зв'язку 1897 р. було зайнято лише 1,86% працюючих (для порівняння у далеко не передовому Києві – 3,49% або більше у 1,9 рази) У промисловості спостерігались дві тенденції. Перша підтверджує повільну ходу індустріалізації – за 1882-1897 рр. питома вага зайнятих в індустріальному виробництві зростає мінімально – з 4,80% до 5,56%. Причому частка зайнятих в ньому серед усіх зайнятих у промисловості скоротилась з 15,64% до 14,01% або на 1,63%. Друга тенденція свідчить про соціальну ціну модернізації – частка зайнятих у промисловому виробництві зростає у відносних цифрах (щодо усіх працюючих) з 30,72% до 39,69%. Вочевидь, внаслідок зменшення доходів від традиційних ремесел і торгівлі все більше жінок і підлітків були змушені працювати.

Отже, аналіз переписів Бердичева є свідченням кризи традиційних міст на початковому етапі індустріальної модернізації. Об'єктивні труднощі посилювались переміщенням в індустріальні міста капіталів і найбільш підприємливого трудового елемента з відповідним погіршенням якості життя та зменшенням можливостей для решти.

Поглянемо на найбільш успішне на шляху модернізації місто – Катеринослав. Перш за все звернемо увагу на різке збільшення чисельності населення і працюючих. Якщо перший показник зріс майже у 5 разів, то другий – в 11,3 рази³⁰. Крім загального для усіх міст збільшення питокої ваги працюючих цьому сприяла активна міграція працездатної молоді. Так, за 1865-1897 рр. серед мешканців Катеринослава питома вага народжених у місті зменшилась з 46,67% до 31,40% або у 1,5 рази, а частка мігрантів з інших губерній імперії зростає з 26,11% до 53,38%, тобто удвічі. Симптоматичним є збільшення іноземців зі 143 до 901 (ушестеро)³¹.

Не менш показові зміни відбулись і в галузевій структурі зайнятості. Ознаками Катеринослава як нового індустріального центру стали різке зростання ролі промисловості, транспорту і зв'язку, насамперед їх модерних сегментів. Так, питома вага зайнятих у промисловості зростає з 40,75% до 45,10%, в т.ч. в індустріальному виробництві з 1,31% до 17,04% або у 13 разів! Якщо 1865 р. лише 3,21% зайнятих у промисловості працювали в індустріальному виробництві, то 1897 р. – 37,77%. Проте, різке зростання працюючих, передусім на механічному виробництві, є рисою початкового етапу індустріалізації. Про початковість цього процесу і дешевищу робочої сили свідчить і той

³⁰ Об однодневном исчислении жителей г. Екатеринослава, произведенном 20 декабря // Памятная книга Екатеринославской губернии. 1867 г. Ч. II. – Отдел I. Материалы для статистики Екатеринославской губернии. – Б.м., Б.г. – С.156; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т.13. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904. – С.39-46

³¹ Там само.

факт, що навіть 1897 р. у Катеринославі лише 1/3 зайнятих у промисловості була пов'язана із модерним виробництвом, а 2/3 (62,23%) – з традиційним. Втім, це співвідношення у Києві та Бердичеві було у рази гірше (76,72% і 85,99% відповідно). Очевидно, що ця риса імперського проекту модернізації – збереження традиційного укладу – забезпечувала надприбутки через дешевизну робочої сили, низькі ціни на продукцію традиційної промисловості і монополю високої на індустріальні вироби. Саме це приваблювало капітали, передові ідеї, нові технології і т.п.

Глибинні якісні зміни відбулись у транспорті та зв'язку. Так, питома вага зайнятих у цій галузі серед працюючих зросла з 4,01% до 15,86% або вчетверо, причому 1897 р. майже 2/3 (точніше 60,44%) були зайняті в індустріальній сфері – пароплави, залізниці, телеграф. Отже, саме у цій сфері були чи не найкращі умови для інноваційного підприємництва. Така закономірність має загальносвітовий характер, але проявилась з різною глибиною: 1897 р. з модерним транспортом і зв'язком було зв'язано 30,15% зайнятих у цій галузі бердичівців, 32,35% киян і 60,44% катеринославців. Ця ієрархія прямо пропорційна глибині індустріальної модернізації в кожному місті.

За 1865-1897 рр. у Катеринославі з 17,94% до 25,11% зросла частка торгівлі внаслідок індустріалізації – зростання товарності економіки та розширення потреб у промислових товарах. За 1865-1897 рр. у Катеринославі скоротилась питома вага будівництва і сфери послуг як напрямків підприємництва, хоча природа цього скорочення різна. Частка будівництва впала з 12,86% до 7,76% через поліпшення структури підприємницького капіталу і прискорення вкладання коштів у машини й механізми. Друга причина є радше негативною – маємо на увазі відсутність масового житлового будівництва, що мало наслідком різке погіршення житлових умов працюючих і штучне скорочення внутрішнього ринку – будівництво потребує металу, цегли, скла, деревини, хатнього начиння тощо. Схожі негативні фактори привели до скорочення питомої ваги сфери послуг з 23,85% 1865 р. до 5,56% 1897 р., тобто у 4,3 рази. Головною причиною спаду виявилася дешева робоча сила, слабкість робітничого руху та брак соціальної відповідальності підприємців, які у гонитві за прибутками втрачали відчуття реальності.

Як свідчить світова практика, розвиток промислових галузей забезпечує не лише додаткове накопичення капіталу, але й слугує нішею для середнього і дрібного підприємництва, основи середнього класу і соціально-політичної стабільності. Тодішні підприємці мали за приклад досвід Великобританії, але воліли мати за взірць колоніальну Індію. Показово, що у Бердичеві сфера послуг теж скорочувалась, але не такими швидкими темпами. У Києві, де була значна кількість високооплачуваних мешканців, питома вага сфери послуг

зросла з 4,26% до 11,39% або у 2,7 рази. Вочевидь, що між сферою послуг, рівнем життя і соціально-політичним поступом існує безпосередня і прямо пропорційна залежність.

«Точкою відліку» підсумків став Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р., матеріали якого було порівняно з матеріалами міських переписів 1865 р. Катеринослава, 1874 р. Києва і 1882 р. Бердичева. Ці міста уособлюють різні типи міст підросійської України на межі XIX – XX ст. – індустріально модернізоване, традиційне і перехідне. Міські переписи є достовірним джерелом демографічної статистики, які у сукупності доцільно розглядати як специфічний вид масових статистичних джерел. «Згортання» і перерахунок виділених у переписах занять дозволили розподілити все самодіяльне населення по восьми основних групах – фінанси, торгівля, будівництво, сфера послуг, промисловість, транспорт і зв'язок. В двох останніх категоріях було окремо вираховано зайнятих в індустріальних сегментах.

Отже, за останню третину XIX ст. скоротилась питома вага промисловості, ремесла та будівництва, торгівля не зазнала змін і зросла питома вага фінансів та сфери послуг при різкому зростанні індустріального сектора економіки. Найбільш наочно кількісні та якісні ознаки індустріальної модернізації відбилися на сфері транспорту і зв'язку – ця галузь була піонером промислового перевороту, базувалась переважно на технічних новаціях, забезпечувала зростаючий товарообіг, відповідала імперським потребам і амбіціям влади. За останню третину XIX ст. частка зайнятих у транспорті та зв'язку зросла з 10,76% до 12,00% від всіх працюючих. Особливо швидкими темпами зростав індустріальний сегмент – кількість зайнятих тут зросла з 3,22% до 4,94% або у 1,53 рази. Втім, на транспорті і у сфері зв'язку кількісні показники випереджали якісні – якщо на початок останньої третини XIX ст. 29,95% зайнятих у галузі були пов'язані з новою технікою, то на 1897 р. – 41,19% (зростання на 1/3), що на 1/5 відставало від кількісного зростання. Подібні риси притаманні, хоча у різній мірі, всім містам. Так, у Катеринославі частка працюючих на транспорті і зв'язку зросла у 4 рази, в тому числі в індустріальній сфері – до 60,44%. У Києві та Бердичеві у межах 1,5% скоротилась частка зайнятих, але на 1897 р. 1/3 працюючих була пов'язана з індустріальними технологіями. Інакше кажучи, індустріальна модернізація та підприємництво, цілком за імперською формулою, розвивались скоріше ушир, ніж вглиб.

Більш складні процеси відбувались у промисловості. По-перше, різко зросла роль індустріальної складової з відповідним зменшенням традиційного кустарно-ремісничого виробництва. Так, питома вага зайнятих в індустріальному виробництві зросла з 2,06% до 10,45% (у 5,1 рази), в т.ч. у Києві з 1,52% до 8,43% (у 5,5 разів), Бердичеві з 4,80% до 5,56% (у 1,2 рази), Катеринославі – з 1,31% до

17,04% (у 13 разів). Як наслідок, у підросійській Україні вартість промислової продукції за 1869-1900 рр. зросла у 7,8 разів. Водночас, скажімо, у Києві за 1890-1900 рр. обсяг промислового виробництва зріс на 81%, але кількість робітників – на 88%³², тобто продуктивність праці зменшилась. Підприємці отримували прибутки не стільки за рахунок техніко-технологічних новацій, скільки за рахунок збільшення експлуатації, залучення жінок і дітей з відповідним зменшенням зарплатні. Соціально-економічною основою такого «азіатського» шляху модернізації було збереження панування традиційного укладу. Так, у 1897 р. в усіх містах у ньому було зайнято 73,89% працюючих у промисловості, в тому числі у Києві – 76,72%, Бердичеві – 85,99% (тут за 1882-1897 рр. традиційний уклад навіть зміцнив свої позиції), Катеринославі – 62,23%.

Отже, успіхи індустріалізації на кінець XIX ст. навіть у промисловому виробництві були досить скромними, що меншою мірою ставить під сумнів усталені у душі економічного детермінізму уявлення про те, що на кінець XIX ст. «велика машинна індустрія, випускаючи основну масу промислової продукції, зайняла домінуюче становище в промисловому виробництві Росії»³³. Більш зваженими є оцінки сучасних вітчизняних авторів про те, що Російська імперія відставала від розвинених країн світу і за загальним економічним рівнем, і за рівнем життя населення. За якісними показниками Росія у 4-6 разів відставала від США, Великобританії, Німеччини, Франції; у 2-3 рази поступалася показникам індустріально розвинених країн другого ешелону – Австро-Угорщині та Італії і (разом з Японією) входила до третьої групи держав з великими потенційними можливостями. При безумовно капіталістичному характері модернізації капіталізм переміг лише у великій та середній промисловості у передових галузях окремих регіонів. Збереглася і збільшилась докапіталістична промисловість як база розвитку капіталізму вшир³⁴.

Питома вага торгівлі як джерела існування і сфери підприємництва не змінилась, хоча за цією середньою цифрою криється її зменшення у Києві (з 23,07% до 18,54% або на 1/5), зростання у Бердичеві (з 32,79% до 39,92% або на ту ж 1/5) і Катеринославі (з 17,94% до 25,11% або у 1,4 рази). Очевидно, що зростання торгівлі стримувалось низьким рівнем життя більшості городян і працею «на замовлення» ремісників.

³² История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.2. Киев периода позднего феодализма и капитализма. – С. 191

³³ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.3. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – К., 1978. – С. 306

³⁴ История России XIX – начала XX ст. Учебник для истор. ф-тов ун-тов. – М., 2000. – С. 309-310.

Це ж стосується повільного зростання сфери послуг – багатокладність, бідність, зайва регламентація і т.п. гальмували модернізацію цієї сфери, стримували поступ внутрішнього ринку та середнього і дрібного підприємництва. Так, частка сфери послуг серед працюючих зросла з 8,76% до 9,61% або на 1/10, у тому числі у Києві вона продемонструвала рекордні темпи зростання – з 4,26% 1874 р. до 11,39% 1897 або у 2,7 рази, поступившись серед усіх сфер лише фінансам. У Києві сформувалась модернізована як для імперії сфера індустріальних послуг. Проте вона скоротила своє значення як у традиційному Бердичеві (з 13,59% до 8,85% або на 1/3), так і в індустріальному Катеринославі (з 23,85% до 5,56% або вчетверо).

Усі перелічені зміни у галузях зайнятості і сферах підприємництва характерні для першого етапу «навздогінної» індустріальної модернізації. На кінець XIX ст. продовжувалась боротьба традиційного і модерного укладів, що було природним і позитивним явищем. Вкрай негативний відбиток на природні труднощі індустріалізації накладав імперський проект, що гальмував прогресивні тенденції, консервував застарілі, поглиблював соціальні протиріччя і запропонував суспільству надмірну соціальну ціну модернізації. Можна навіть вести мову про історичну приреченість для України російського імперського (чи євразійського) проекту модернізації.

Очевидно, що історичні традиційні міста не завжди «вписувались» у нове підприємництво: одні занепадали (подібно Бердичеву), інші зуміли пристосуватись (Київ, Харків) завдяки географічному положенню, адміністративно-політичному статусу, наявності університету, знаходженню на шляхах імперського проекту будівництва залізниць тощо. Особливістю є й те, що в підросійській Україні індустріальна модернізація йшла не стільки на базі традиційних укладів економіки і міст, скільки за рахунок нових, тобто не стільки вглиб, скільки вшир. Це характерна ознака російського імперського проекту модернізації.